

Володимир Шаповал

ШАПОВАЛ Володимир Миколайович – доктор філософських наук, доцент кафедри філософії і політології Харківського національного університету внутрішніх справ, МВС України. Сфера наукових інтересів – філософія права, філософська антропологія.

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОСТІ В ТЛУМАЧЕННІ В.ГЬОСЛЕ

У статті проведено аналіз головних екологічних проблем сучасності, визначено загальні риси їх філософського тлумачення на прикладі концепції Вітторіо Гьосле, а також шляхи їх комплексного вирішення з урахуванням потреб людської суб'єктивності.

Ключові слова: екологічна криза, суб'єктивність, природа і дух, трансцендування, свобода.

Мало хто сьогодні буде заперечувати, що екологічні проблеми є одними з найгостріших серед глобальних проблем сучасності. Звісно, їх вирішення повинне відбуватись у практичній площині, перш за все, у сфері політики та економіки. Здається, що філософський дискурс із його рефлексіями вищих порядків мало стикається з намаганнями зменшити парниковий ефект чи зберегти недоторканими залишки природних біоценозів. Однак екологічна криза поставила людство на край прірви. Цивілізація, що нараховує 10 тис. років, незважаючи на все більше загострення ситуації і постійні попередження вчених про реальну можливість колапсу, незворотно продовжує прямувати до самознищення. Якщо з вини людей станеться планетарна катастрофа, то це заперечить весь історичний шлях людства, всі його надбання

і сподівання, а розум тоді виявиться найбільшим безглуздом у світі.

Будь-яка людська діяльність має раціональний, цілеспрямований характер, вона потребує розуміння співвідношення між цілями та засобами, спирається на певні ціннісні орієнтації, має визначені мотивації і сенси. Все це безпосереднім чином торкається сфери практичної філософії. Зовсім не випадково практична філософія, зокрема та її частина, яка зветься етикою, поставлена сьогодні у центр філософського дискурсу. Відомі філософи і мислителі підкреслюють непересічне значення етики у вирішенні важливих проблем економіки, науки, техніки, подальшого існування соціуму взагалі. Філософсько-екологічний дискурс у цьому зв'язку має особливе значення. Філософія екології є порівняно новим напрямком філософського знання, вона виступає синтетичною дисципліною, а тому в її створенні приймають участь багато розділів філософського знання, зокрема, метафізика, філософія природи, філософська антропологія, філософія історії, етика, філософія економіки, політична філософія, історія філософії. Серед тих, хто вніс помітний вклад у філософське осмислення екологічних проблем стоїть ім'я сучасного німецького філософа Вітторіо Гюсле, який не просто спробував надати цим проблемам гостро-актуального забарвлення, але показав їх глибинний філософський зміст.

Причиною того, що філософія звертається до проблематики екологічних проблем є те, що екологічна криза невпинно сповзає у екологічну катастрофу, яка, якщо вона станеться, тим або іншим чином торкнеться кожного жителя планети Земля. Відчуття такого, що наближається, кінця світу все більше оволодівають свідомістю пересічних громадян, породжуючи настрої апатії або нестримного бажання дістати найбільшої насолоди, поки цей світ доконечно не зруйнувався.

Політичними пріоритетами нашого часу стали намагання багатьох країн (і Україна не є тут винятком) побудувати високорозвинену соціальну державу, де досягнення

Соціальна філософія та філософія історії

високих стандартів життя і соціальних гарантій є однією з найбажаніших цілей. Країни, що розвиваються, бачать свою мету в тому, щоб досягти такого ж рівня споживання, який мають найбільш розвинені країни Заходу. Але досягнення цих амбітних цілей потребує величезних ресурсів, кількість яких у масштабах нашої планети є обмеженою. У кінцевому підсумку, намагання всіх країн жити за стандартами західного суспільства призведе до планетарного колапсу [2]. Якби всі країни планети Земля споживали б стільки енергії, накопичували б таку ж кількість сміття, а в атмосферу викидали б стільки ж шкідливих речовин, скільки розвинені країни Заходу, то катастрофа вже б сталася. Дослідження вчених різних урядових і неурядових організацій, зокрема, тих, хто на протязі останніх трьох десятиліть досліджує екологічну ситуацію у світі, показують, що якщо земна цивілізація буде розвиватися в тому ж напрямі, в якому до сьогодні розвиваються країни Заходу, то наслідком цього буде падіння в безодню. Побудову так званих «соціальних держав» у більшості країн світу (що записано в конституціях багатьох держав, зокрема, України) повинна базуватись на значно меншому рівні споживання у всіх без винятку галузях життя. Практика, на жаль, показує протилежне.

Протистояння глобальних соціально-економічних систем (капіталізму та комунізму), що мало місце у недалекому минулому, показало, що будь-яка економічна система має своїм підґрунтям моральні підстави. Ці підстави зостаються довільними, якщо не буде враховуватись уся сукупність буття. У свою чергу, ця сукупність буття не може бути зрозумілою, якщо не буде досягнуто її головні принципи. А отже, економіка передбачає мораль, а мораль – метафізику. Вірним має бути й зворотне, а саме, що вчення про загальні принципи буття незрозумілим, якщо не розглядати ті сфери, де проявляє себе вільна людська воля. Серед цих сфер найбільш важливою є та, де люди, як розумні істоти, приймають моральні рішення. Мораль у свою чергу буде малоефективною, якщо вона не буде

показувати принципи вільного і справедливого економічного порядку.

У цих умовах, зауважує В. Гьосле, філософія, призначенням якої є пошуки істини, яка стосувалась б буття у цілому, не може зоставатись осторонь, оскільки людина займає тут особливе місце і має особливе призначення, «Гідність людини, – підкреслює В. Гьосле, – постає в тому, що вона несе у собі дещо трансцедуюче... Колективне родове самогубство, за яке людина несе відповідальність, обернеться не тільки природною катастрофою, але таким блюзнірством по відношенню до абсолюту, порівняно з яким все, що відбувалось до цих пір, стане другорядним» [5, с.2]. Сама можливість такої перспективи заставляє по-іншому подивитись на сутність людини и на сутність абсолюту, що цій людині довірився.

Особливістю філософії є те, що вона розглядає буття як ціле і, водночас, має за мету цілісність знання. З того часу, як наука стала претендувати на найбільш адекватне і об'єктивне відображення сущого, процеси диференціації знання стали домінувати над процесами інтеграції, що призвело до сумнівів щодо важливості філософії аж до її прямого заперечення її як такої. Однак у наш час виникає нагальна потреба у цілісних знаннях про світ, які об'єднували б у собі природну і гуманітарну складові і тим самим стали дієвих інструментом подолання екологічної кризи. Це завдання не може виконати ніяка інша галузь, окрім філософії. На думку В. Гьосле, «загроза існуванню нашого реального земного дому зв'язана і з руйнуванням дому ідеального» [5, с.5]. А отже, тільки відновлення ідеального дому, тобто повернення до метафізики, допоможе людям сучасної технічної цивілізації продовжувати жити на цій планеті.

Не викликає сумніву, що винуватцем сучасної екологічної кризи є людина. Причиною того, що людина веде себе як загарбник на чужій планеті, є та специфічна ознака людини, яку називають розумом, або раціональністю. Певні форми раціональності, наприклад та, яку В. Гьосле називає «технічною

Соціальна філософія та філософія історії

раціональністю», а Макс Вебер – «цілераціональністю», розвиваються досить швидко, у той час як те, що називають ціннісною раціональністю або здатністю продукувати нові смисли у наш час не розвивається, або навіть переживає регрес. Сучасна технологічна епоха являє собою картину суттєвих розбіжностей між цільовою та ціннісною раціональністю і це має вкрай негативні наслідки.

Дехто вважає, що наші предки були мудрішими за нас. Це судження справедливе лише почасти. Історія переповнена свідченнями про хижу, звірячу поведінку первісних людей, які винищували десятки і сотні тисяч інших живих істот, вели нескінченні війни на знищення між собою. Відмінність полягає в тому, що у минулому людина не мала тієї технічної могутності, яку має нині, і природа могла відновлювати шкоду, яку спричиняла їй людина. Нагальним питанням сьогодення є розробка нової філософії природи, яка врахувала б набуте філософією та культурою у минулому та реалії нашого часу. Така філософія була б вкрай необхідною як фундамент сучасної філософії екології.

На думку В. Гьосле, нова філософія природи зобов'язана вирішити два важливих питання: по-перше, пояснити, яким чином виявляється можливим апріорне знання про природу (вірність цього положення представляється незаперечним, що доводить, окрім іншого, застосування математики до пізнання природи); по-друге, нова філософія повинна відповісти на питання, чому людська суб'єктивність, не дивлячись на приналежність її до природного світу, має здатність протистояти цьому світові [5, с. 22].

Причина загострення всіх, пов'язаних з людиною проблем полягає у тому, що людина є двоїстою істотою. З одного боку, вона породжена природою, виступає її невід'ємною частиною. З іншого, людина – це єдина істота, що «здатна пізнавати принципи самої себе та природи, є чимось трансцендуючим природою, більш того, вона є іншим природи» [5, с. 23-24].

Відношення людини до природи постає таким, що людина одночасно і включена у природні зв'язки, і протистоїть їм. Людина – це організм; з іншого боку, вона – духовна істота. Це додає додаткові труднощі для розуміння взаємовідносин людини та її природного оточення.

Стародавнім грекам навіть у голову не могло прийти протиставити людину і природу, оскільки природа розглядалася як *kosmos*, тобто світовий порядок, і людина вважалася частиною цього порядку. Ситуація змінилась у Новий час, коли почали робитися рішучі кроки на шляху детального пізнання і підкорення природи. Цю ситуацію вірно зобразив Р. Декарт, який розділив суще на об'єкт та суб'єкт і тим самим поклав початок існуючому сьогодні протистоянню людини і природи.

Але були й інші погляд з цього приводу. Зокрема своєрідний вигляд відносин між людиною та навколишнім світом убачався Г. Лейбніцу, який своєю концепцією «передумовленої гармонії» обґрунтував ідею всезагального зв'язку та погодженості всіх явищ у світі [3, с.372]. Ця ідея не тільки знімала Декартів дуалізм душі і тіла, але й зберігала гармонію в явищах, тобто фізичний детермінізм, а також гармонію між явищами та сутностями.

Розвиток соціуму за останні два століття показує, що справдились, на жаль, ідеї Декарта. Перемогла войовнича суб'єктивність, але ця перемога є сумнівною. Перемога суб'єктивності Нового часу має наслідком безпрецедентне поневолення людини. «Оскільки людина, – зазначає В.Гюсле, – будучи істотою тілесною, є також природою, то її панування над природою з необхідністю означає і панування над людиною, спочатку над іншою, а потім і над самою собою. Про панування можна говорити не тільки тоді, коли інші підпорядкують мене ілюзії свого суверенітету... але й у тому випадку, коли суб'єкт, захистившись у відповідь від реакції інших, підпорядкує своїй волі всю природу, включаючи й інтерсуб'єктивний світ. Але тоді він позбудеться

Соціальна філософія та філософія історії

можливості знайти себе в інших людях, тобто справжньої своєї суб'єктивності» [5, с. 30-31].

Великою помилкою світогляду Нового часу було те, що раціональність була зведена переважно до цільової раціональності. «Заради цього, – переконаний В. Гьосле, – суб'єктивність, що стала у центрі буття повинна була перетворити все її суще у предмет, доступний квантифікації, і потім поступати з ним на свій розсуд» [4, с.36]. Якщо економічна теорія минулого стояла на фундаменті етичної теорії, якщо ще в кінці XIX – на початку XX ст. ст. ця теорія вважалася частиною моральних наук, то зараз в ній переважають винятково кількісні методи, а моральний аспект має другорядне значення. Це стосується не тільки економічної теорії, але й багатьох напрямів наук про суспільство. Таким чином виникла прірва між цільовою та ціннісною раціональністю, що є глибинною підставою сучасної екологічної кризи.

«За наукою, що звільняється від філософського питання про вищі принципи і цінності, – вказує В. Гьосле, – ховається новітня суб'єктивність, яка перш за все зруйнувала абсолют, що лежить в основі всього світу і тим самим перетворила все те, що знаходиться зовні у чистий предмет своєї загарбницької діяльності» [5, с. 37]. Наслідком може стати руйнування всієї цивілізації, а разом з тим і самої суб'єктивності.

Та обставина, що природа не може створити суб'єктивність, піддається на думку В. Гьосле, лише трансцендентально-філософському поясненню. «Зрозумівши те, що суб'єктивність неможливо обдурити, ми підносимося над усім емпіричним; ми досягаємо, що емпіричне, тобто природа, ґрунтується саме на суб'єктивності – правда, не на нашій, що походить з природи, а на абсолютній, ідеальній суб'єктивності, яка й складає сутність природи. Ось чому природа повинна підвестися в своєму розвитку до органічного і навіть до духовного світу» [5, с. 41].

Ані природу, ані дух не можна вважати основоположним буттям. Що тоді залишається, щоб зрозуміти корні екологічної

кризи? На думку В.Гьосле для цього слід припустити ідеальне як сферу самого буття [1, с. 203]. А філософією, яка найбільш адекватно відображає сутність тих процесів, які відбуваються у взаємовідносинах людини і природі, може бути, за В.Гьосле, лише об'єктивний ідеалізм, оскільки саме він показує, що у природі є розумом, і виступає найбільш розважливим при вирішенні питань про міру вторгнення людини у природу.

Але людина як природна істота не тільки *може* руйнувати природу, але вона *змушена* це робити. Згідно з другим законом термодинаміки, організм здатен зберігати себе як високоорганізовану систему тільки за рахунок збільшення ентропії свого довкілля. У живій природі це виражається в тому, що тут завжди хтось буде хижаком, а хтось – жертвою. Тут має місце безперервний процес, започаткований виникненням перших організмів, в ході якого «суб'єктивність дедалі більше занурюється у саму себе, досягаючи незалежного від природи і суспільства «Я» у новоєвропейській суб'єктивності» [1, с. 206]. Історія людської культури є продовженням історії природи і, оскільки це так, «в глобальному знищенні природи індустріальним суспільством досягає свого завершення принцип, що був наявний в органічному світі і навіть закладений у самому бутті» [1, с. 206]. З іншого боку, весь розвиток природи можна вважати сходженням до духу, і є всі підстави вважати це позитивним процесом, тобто тим, що називають прогресом. Тоді виникає парадоксальне питання: якщо обмежувати будь які прояви духу, в тому числі і ті, що загострюють протистояння природи і культури, то чи не буде це суперечити фундаментальним законам природи?

«Духовне опанування екологічною кризою, – вважає В.Гьосле, – не означатиме відмову від традиційно високої оцінки духу і розуму» [1, с. 208]. Тільки та філософія, яка розглядатиме життя, як основу духу, а дух, як істину життя, може адекватно витлумачити екологічну кризу з позицій метафізики. Принцип індивідуалізації, який «своєю рефлексією протиставив себе буттю

Соціальна філософія та філософія історії

абсолюту, природи і інтерсуб'єктивного духу і через безупинний регрес дедалі нових потреб ввів себе в оману внутрішньою пустою і самотністю, не може бути метою універсуму» [1, с. 208].

Можна повністю погодитись з думкою В. Гьосле, що вихід полягає в примиренні природи та духу. Розглядаючи філософський аспект такого примирення, науковець підкреслює, що тріадичний принцип у системі філософських категорій зрілого Гегеля, що складається з логічної ідеї, природи та духу, слід доповнити тетрадичною ідеєю раннього Гегеля. Якщо в тріадичній конструкції дух є запереченням природи і поверненням його до ідеї, то у тетрадичній антитеза подвійна. Дух, хоча він і протилежний природі, але разом з природою утворює антитезу логічній ідеї. Примирення природи та духу може реалізуватись не тільки у дусі, як уважав Гегель, і у цьому була його помилка, але й в інтерсуб'єктивному полі культури, де на перший план виходить необхідність інтеграції суспільних форм життя людини у природне середовище. Справжній синтез такої інтеграції відбуватиметься тоді, коли «поважатиметься свобода, започаткована модерном, – та свобода, яка дістане своєї довшеної форми у розумінні поєднання із законами космосу» [1, с. 210].

Філософський аналіз фундаментальних засад екологічної кризи на прикладі філософії екології В. Гьосле дозволяє зробити той висновок, що протиріччя між органічним та неорганічним, і далі – між духом та живою природою є, мабуть, загальним законом космосу. Можливо, що відсутність ознак розумного життя за межами планети Земля, яке вчені шукають сорок років в рамках програми SETI без жодного позитивного результату, вказує саме на те, що колапс позаземних цивілізацій, які не змогли подолати свою екологічну кризу, – не таке вже й рідке явище у космосі. Цей момент побічно ще більше підвищує вірогідність негативного сценарію щодо нашої цивілізації. Тільки адекватне розуміння ситуації, що склалася, та спільні зусилля політиків, громадськості, вчених та бізнесу – «революції на захист природи», за словами К.М. Маєр-Абіха [див. 4], – можуть завадити найгіршому розвитку подій.

Література

1. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі / Вітторіо Гьосле; пер. з нім. А.М. Єрмоленка. – К.: Лібра, 2003. – 248 с.
2. Даймонд Д. Коллапс. Почему одни общества выживают, а другие умирают / Джаред Даймонд. [пер. с англ.] – М.: АСТ, 2010. – 762 с.
3. Лейбниц Г. Размышления о жизненных началах и пластических натурах / Готфрид Лейбниц. Соч. в 4-х т. – М.: Мысль, 1982. – Т. 1. – 372 с.
4. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільносвіту / Клаус Міхаєль Маєр-Абіх; [пер. з нім. А. Єрмоленка.] – К.: Лібра, 2004. – 196 с.
5. Хёсле В. Философия экологии / Электронный ресурс. <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000805/> .

Шаповал В.Н. Философские аспекты экологических проблем современности в интерпретации В.Хёсле

В статье проведен анализ основных экологических проблем современности, определены общие черты их философского истолкования на примере концепции Витторио Хёсле, а также пути их комплексного решения с учетом человеческой субъективности.

Shapoval V.N. Philosophical aspects of ecological problems of contemporaneity of their interpretation V.Hyosle

The analysis of basic ecological problems of the present is carried out in the article, the general lines of their philosophical interpretation are certain on the example of conception of Vittorio Hyosle, and also ways of their complex decision taking into account human subjectivity.

Надійшла до редакції 14.04.2011 р.